Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,
Sakarya, Nisan 2004, sayı:7, s.113:126.

ESKİ METİNLERDE BİR SEMANTİK İNCELEME ÖRNEĞİ: HİKMET-NÂME

Dr. Mustafa Altun*

Özet:

Bu makale, XV. yüzyılda yaşamış Antepli İbrahim ibn-i Bâlî'nin 1488 yılında kaleme aldığı ve Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini yansıtan Hikmet-nâme adlı eserinin bir bölümü üzerine yaptığımız doktora tezinin inceleme bölümünde önemli bir yer tutan "semantik" bölümünün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. Makalede, çağdaş dilbilim yaklaşımları dikkate alınarak, metnin fonem, morfem ve metin düzeyinde anlam incelemesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Anlambilim, Fonem, Morfem

Absract:

In this article, semantic which was a part of doctorate thesis based on Hikmet-namah written in 1488 by İbrahim ibn-i Bâlî was dealt. In the article taking contemporary linguistic approaches into consideration and phonem, morphem, semantic study was made on the level of text.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Semantic, Phonem, Morphem

1. Giriş

Eski metinlerde dilbilgisi incelemeleriyle ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaların fonetik, morfolojik ve kısmen de sentaktik alan üzerine olduğu görülmektedir. Dilbilimin önemli bir alt kolu olan semantik çalışmalar ise ağırlıklı olarak edebî sanatlar ve metin tahlilleri çerçevesinde edebiyat incelemeleri kapsamında kalmıştır. Bu eksiği göz önüne alarak Hikmet-nâme adlı eser üzerine yaptığımız çalışmanın odak noktasına 'semantik' incelemeyi aldık.

Bu incelemeye konu olan Hikmet-nâme adlı eser hakkında bilgi verecek olursak, kısaca şunları ifade edebiliriz :

* Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

Hikmet-nâme, XV. yüzyılda yaşamış Antepli İbrâhim ibn-i Bâlî tarafından Hicrî 893 (Milâdî 1488) tarihinde Memlük sultanı Kayıtbay'a ithafen mesnevi tarzında yazılmıştır. 13 bin beyit tutan gibi büyük bir hacim tutan eserde ağırlıklı olarak sırasıyla, astronomi, melekler, tabiattaki dört unsur, dağlar, denizler, adalar, ülkeler, şehir ve kasabalar, değerli taşlar, balıklar, nehirler, su kaynakları, insanın nitelikleri ve organları, bitkiler, tarihî olaylar vb. konularda bilgilere yer verilmiştir. Bizim çalışmamızın eserin sadece 6296 beyitlik bölümü üzerine yapıldığını da burada eklemek gerekir.

İbn-i Bâlî, kendi döneminin ve önceki dönemlerin klasik kaynaklarından alıntıların yanı sıra duyduklarını, gördüklerini de eserinde yansıtmıştır. Bu geniş konu yelpazesi dolayısıyla döneminin ansiklopedik bir eseri olarak kabul edilmektedir.

2. Hikmet-nâme'de Anlam İncelemesi

Çağdaş dilbilimde her ne kadar birbirini yadsıyan, olumsuzlayan ya da yok sayan yaklaşımlar olsa da, anlam alanı fonem düzeyinden başlayarak daha büyük anlam birimlerine kadar inceleme konusu yapılmıştır. Makalede, biz de bu yaklaşımı benimseyip dilbilimcilerin farklılıklarını da gözeterek bir anlambilim perspektifi ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu açıdan metnin anlam incelemesini üç ana başlık altında topladık: fonem, morfem ve metin düzeyinde anlam incelemesi.

2.1. Fonem Düzeyinde Anlam İncelemesi

Fonem (sesbirim), en küçük ayırıcı, kesintili, işlevsel, karşıtlığa dayanan, sesbirimciklerden oluşan ve ikinci eklemlilik düzenine bağlanan birim (Vardar, 1998:77). Zeynep Korkmaz ise fonemi, "Konuşma organlarının belirli hareketleri ile meydana gelen ve belli bir biçimde sıralanarak aynı dili konuşanlar arasında bir kavramın ifadesi için kullanılan kelimeleri oluşturan anlam ayırt edici ses." olarak tanımlar (Korkmaz, 1992:29).

"*Saç, kaç, taç, maç*..." kelimelerindeki "*s, k, t, m*" ünsüzleri anlam farkı yaratan birer fonem (sesbirim) olarak örnek gösterilebilir. Bu bağlamda metindeki örnekler aşağıda sıralanmıştır:

Bu örneklerde tek bir fonemin anlamı değiştirci özelliği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Özellikle Arap harfli eski metinlerde bu durum ayırıcı bir nitelik taşımaktadır. Farklı harflerin Arapçada olmasa da, Türkçe açısından benzer sesleri karşılaması, okunuşta ve dolayısıyla metni anlamlandırmada sorunlara neden olmaktadır. T sesi için *te(*ت) ve *tı (*ط), s sesi için *sin (*س) ve *sad (*ص) harflerinin, *o, ö, u, ü* sesleri için *vav (*و) harfinin*, a, e* sesleri için elif (ا) ve he (ه) harflerinin kullanılması karışıklığa yol açmaktadır. Bu durum, Eski Anadolu Türkçesi döneminde özellikle imlâ birliğinin sağlanmasını güçleştirmiştir, sorun, ancak Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde aşılmıştır.

Anlam değiştirici fonem örnekleri

'alem 498 / 'Âlem 498

'adem 3472 / 'âdem 526

ata 4443 / 47. 'atâ 47

eser 3977 / eser (peltek s) 3767

ilci 2339 / ilçi 2340

od 238 / ot 3702

Aynı gösterenin farklı yazılışları

beşinci 744 / biş 454

çok 990 / çog 977

düşmân 2629 / düşmen 268

ebsem 364 / epsem 499

ejdehâ 432/ ejderhâ 39

ergavân+ı 427 / erguvân+ıla 64

pâdişah+lar 265/ pâdşeh +ler 6208 / pâdişâye 2549

savuk 64 / sovuk 208

2.2. Morfem Düzeyinde Anlam İncelemesi

Morfem (biçimbirim), dilde daha küçük parçalara ayrılamayan anlamlı en küçük birim. *Oyun-cu-luğ-umuz-un, baş-ar-ı-sı, gül-üş-me*.(Korkmaz, 1992:10) John Lyons ise "çözümlenemez en küçük biçim" olarak tanımlar ve İngilizce şu örnekleri sıralar: *-s, -ed, -ing* son ekleri ve *the, my, from* ve *or* (Lyons, 1977:383). Berke Vardar da morfemi, "en küçük anlamlı birim, en küçük gösterge" olarak tanımlar (Vardar, 1998:45).

Bu tanımlardan hareketle Türk dili açısından ele alındığında morfem, kök halindeki kelime ile bu kelimelere bağlanan eklerden oluşmaktadır.

2.2.1. Ek Düzeyinde Morfem İncelemesi

Türkçede anlamı değiştiren ve kalıcı anlam kazandıran ekler, *yapım ekleri*dir. Bu ekler, kelime kök ya da gövdelerine gelerek kökün ve gövdenin anlamına yakın anlamlar oluştururlar. Metnimizde kökü Türkçe olan kelimelerle, ödünçleme kelimelerden türetilmiş çok sayıda türeme kelime mevcuttur. Bunların tamamını buraya almak yerine örnekleme yoluyla öne çıkan kelimelerin morfem düzeyinde incelemesini yapmaya uygun gördük.

+ca (‘arab+ca 628 :‘arab ödünçleme kelimesine +ce ekinin getirilmesiyle bir milletin konuştuğu dili gösteren yeni bir kelime türetilmiştir.)

+inci (biş+inci 758 : biş sayı ismine +inci eki getirilerek sıra sayı kelimesi türetilmiştir.)

+lık (ara+lık 979 : ara ismine +lık eki getirilerek yeni bir isim türetilmiştir. +lık eki Türkçede çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Yer, alet, soyut isim vb. anlamlar içerir.

+la (av+la-mış 5007 : av ismine +la eki getirilerek ismin gösterdiği eylemi gösteren yeni bir kelime türetilmiştir. +la eki Türkçedeki işlek eklerden biri olup ödünçleme kelimelerin Türkçeleştirilmesinde oldukça önemli bir işleve sahiptir.)

+lu (cân+lu, cân+suz 5 : cân ödünçleme kelimesine +lu ve +suz eklerinin getirilmesiyle iki ayrı kelime türetilmiştir. Bu iki ek, anlam itibarıyla genellikle birbirinin zıttını oluşturmaktadır.)

-dür- (bil-dür-ür 554 : bil- eylemine –dür- eki getirilerek geçişli/nesne alan bir eylem türetilmiştir.)

-t- (ak-ı-t-dı 26 : ak- kökünden türemedir. -t- eki bu fiile gelerek eylemi ettirgen bir eylem haline getirmiş, yeni bir anlam kazandırmıştır.)

-ür- (biş-ür-ür 5695 : biş- eylemine –ür- eki getirilerek köke etkenlik kazandırılmıştır. Biş- edilgen bir eylemdir. Bişür- ise etkendir.)

2.2.2. Kelime Düzeyinde Morfem İncelemesi

2.2.2.*1. Temel anlam/Düzanlam (Denotation)*

Bir gösterenin gösterilenini oluşturan kavramın kaplamı, gösterenin belirttiği nesneler sınıfı (Vardar, 1998:89).

Genellikle sözlüklerde, sözlük maddesinin ilk anlamı olarak kabul edilse de, Roland Barthes bu görüşe katılmamaktadır. Ona göre, “Düzanlam ilk anlam değildir, ama öyleymiş gibi yapar; bu yanılsamanın altında sonuçta yalnızca yananlamların sonuncusudur.” (Barthes, 2002:20)

Metinin sözlük-dizininde genellikle *(1.)* sıra numarasıyla verilen anlamlar, temel anlam olarak tespit edilmiştir. Aşağıda bunlardan bir kısmı örnek olarak verilmiştir:

ara 1. Orta 1368; 2. Mahal, mevki 1372

dehr (A.) 1. Dünya. Krş. dünyâ. 3275 2. Devir, zaman.

derd (F.) 1. Dert, gam, keder, tasa. 2790 2. Acı, ağrı. 3955

der-gâh (F.) 1. Tekke 2397 2. Kapı önü. 2984

sebeb (A.) 1. Sebep, neden. 5469 2. Vasıta. 5472

2.2.2.2. Yan anlam (Connotation)

Bir sözcüğün sürekli anlamsal öğelerine ya da düzanlamına kullanım sırasında katılan ve bildirişenlerin tümünce algılanmayan, ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere vb. ilişkin olan duygusal, çoşkusal ikincil anlam, çağrışımsal değer (Vardar, 1998: 224).

Roland Barthes'a göre, "Yananlam klasik betiğin (metnin) çok anlamlılığına, klasik betiği temellendiren şu sınırlı çoğula ulaşmanın yoludur...Tanımlarsak, bu bir belirleme, bir bağıntı, bir yinelem, daha önceki, daha sonraki ya da dışarıdaki anışlara, betiğin (ya da bir başka betiğin) başka yerlerine bağlanma gücü olan bir özelliktir." (Barthes, 2002:19)

Metnimizde bu anlam türüyle ilgili sözlük-dizinde listelenmiş oldukça bol örnek mevcuttur. Aşağıda bunlardan bir kısmı verilmiştir:

düz- 1. Yapmak. 1504 2. Yazmak. 4140

ebter (A.) 1. Hayırsız 3233 2. Faydasız şey. 5810

ehl (A.) 1. Sahip, malik. 290 2. Usta, maharetli.

devrân (A.) 1. Dönme 704. 2. Felek 679. 3. Zaman.

düş- 1. Atılmak. 4881 2. Yakalamak. 4872 3. Konmak. 4563 4. Peşinden gitmek. 5825 5. Mala sahip olmak.6161 6. İçine düşmek. 231

2.2.2.3. Zıt anlam /Tersanlamlılık/Karşıtanlam (Antonym)

Anlam bakımından birbirinin karşıtı olan kelimelerin anlamıdır. Karşıtlık niceliğe, niteliğe ve kimi zaman da göreceli ölçütlere göre dili kullananlar tarafından belirlenebilmektedir.

Aşağıda metinden aldığımız karşıtlık örneklerine baktığımızda sayıca azlık ve çokluk, dış iç, üst alt, olma bozulma, karşıt yönler, karşıt renklerden oluşan bir kelime sıralaması mevcuttur. Temelde ikilik ya da karşıtlık kavramı felsefî ve dinî bağlamlarda ele alınan bir konudur. Felsefî ve dinî söylemlerin hemen hepsinde dualite (ikilik) ismi verilen karşıtlıklar söz konusudur: *iyi x kötü, güzel x çirkin, doğru x yanlış, günah x sevap, melek x şeytan* vb. Tabiattaki ikilikler ise çoğunlukla insanların evreni algılayış biçiminden kaynaklanan ikiliklerdir: *doğu x batı, kara x ak, iç x dış, gök x yer* vb. Görsel açıdan karşıtlıklar ele alındığında ise, algılanan nesnelerin üç boyutundan hareketle ikiliklerin oluşturulduğu görülmektedir: *alt x üst, aşağı x yukarı, sağ x sol, uzak x yakın, düz x yuvarlak, kalın x ince* vb.

az 6267 x çok 6267

batın 1583 x zâhir 1583

dünyâ 298 x 'ukba 298

gök 4108 x yir 4108

iç 4868 x taş 4868

kara 2915 x ak 2915

kevn 1009 x fesâd 1009

şark 1113 x garb 1113

yaz 3816 x kış 3816

2.2.2.*4. Çokanlamlılık (Polysemy)*

Bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlam içerme durumu (Vardar, 1998:65).

Ullmann, çokanlamlılığın kaynaklarını 5 bölümde ele almaktadır:

a) Kullanımdaki değişiklikler
b) Sosyal çevredeki uzmanlaşma
c) Mecazî dil
d) Eşadların yeniden yorumlanması
e) Yabancı etkiler (Ullmann, 1979:159-165)

Metnimizde çokanlamlılık taşıyan örnekler mevcuttur. Aşağıda bunlardan bir kısmı gösterilmiştir:

bas- 1. Taşmak 2030 2. Adım atmak. 1336 3. İşgal etmek. 170

çâlâk (F.) Yüksek yer 5627 2. Eli tez , çabuk. 5615

gün 1. Vakit, zaman gün. 303 2. Çağ, devir. 3998

oglan 1. Erkek çocuk. 4384 2. Çocuk. 3710

sebeb (A.) 1. Sebep, neden. 5469 2. Vasıta. 5472

2.2.2.*5. Eşanlamlılık (Synonym / Terâdüf)*

İki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterenlerin aynı gösterileni belirtme özelliği (Vardar, 1998:97).

Bloomfield'a göre, her dilsel biçim, değişmez ve özel anlamlar içerir. Eğer bu biçimler farklı sesletimlere sahipse, onların anlamlarının da farklı olacağını düşünmemiz gerekir. Kısacası biz, gerçekte eşanlamlılık olduğunu kabul etmiyoruz (Ullmann 1979:141).

Prof. W.E. Collinson ise, eşanlamlılıklar arasında 9 belirgin farkı tanımlamıştır:

1) Daha genel refuse-reject (reddetme-geri çevirme), 2) daha yoğun repudiate-refuse (inkâr-reddetme), 3) daha duygusal reject-decline (reddetme-geri çevirme), 4) daha yansız thrifty-economical (tutum-ekonomik), 5) daha uzmanlık gerektirici decease-death (ölüm-ölüm), 6) daha edebî passing-death (geçici-ölümlü), 7) daha konuşma diline özgü turn down-refuse (geri

çevirme-reddetme), 8) daha yerel flesher-buthcher (etçi-kasap), 9) daha yerinde daddy-father (baba-baba).(Ullmann 1979:142-143)

Lyons'a göre, ideal olan dil her biçimin tek bir anlamı olduğu dildir. Ne var ki, bu ideal herhalde hiç bir doğal dilde gerçekleşmez. İki ya da daha çok biçim aynı anlamı çağrıştırabilir.(Lyons 1983:362)

Bloomfield'ın görüşünün aksine Lyons, eşanlamlığı kabul ediyor görünmektedir. Ancak o da, bunu belirli koşullara bağlamıştır: Bütüncül eşanlamlılığın bilişsel ve duygusal açıdan anlamları özdeş olan kelimeler arasında gerçekleşebileceğini varsayar. Çünkü kimi kelimeler bilişsel açıdan özdeş olsalar da duygusal açıdan özdeş değildirler.

Metnimizdeki örnekleri incelediğimizde eşanlamlı kabul ettiğimiz kelimelerin hemen bir çoğunun farklı dil kökenlerinden geldiğini görmekteyiz. Aynı anlamı çağrıştıran farklı kelimelerin bu denli kullanılır oluşunu aruz vezninin zorlayıcı koşullarına bağlayabilsek de, kültürel eğilimlerin ve etkilenmelerin daha öncelikli olduğu düşüncesini taşımaktayız.

Metnimizde özellikle nesne isimlerinin birden fazla eşanlamlı kelimeyle karşılandığı görülmektedir. Bunlardan bazıları aşağıda listelenmiştir:

Türkçe	**Arapça**	**Farsça**
yılduz 550	necm 573	sitâre 786
ay 655	kamer 327	mâh 121
güneş 120	şems 558	mihr 23344
su 646	mâ 69	âb 269
yil 1115	rih 527	bâd 526, rûzigâr 245
balık 3730	semek 4463	mâhi 3981
dag 1901	cebel 1418	kûh 1048
deñiz 477	bahr 307	deryâ 323
ırmak 5384	nehr 839	cûy 5324
kapu 2265	bâb 1884	der 671

2.2.2.6. Eşadlılık (Eşseslilik / Homonymy)

Vardar'a göre eşadlılık, gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin özelliğidir. (Vardar 1998:97).

Ullmann ise eşadlılığın kaynaklarını üçe ayırmıştır (Ullmann, 1979:176-180):

a) *Fonetik yakınlaşma*: Eşadlılığın en yaygın sebebi yakınlaştırıcı ses gelişmesidir. Fonetik değişmelerin etkisi altında iki ya da daha fazla kelime konuşma dilinde ve bazen de yazılı dilde farklı biçimleri uyuştururlar:

Eski İngilizce *melo* > *meal* “un” |mi:l|

Eski İngilizce *mæl* > *meal* “yemek” |mi:l|

b) *Semantik uzaklaşma*: Birden fazla anlama sahip bir kelimenin anlamlarının birbirinden uzaklaşmasıyla farklı kelimeler olarak algılanması sonucu ortaya çıkan eşadlılık durumudur. Aşağıdaki İngilizce örnekler aynı kökten gelen ancak anlamları farklılaşan eşadlara aittir:

pupil “öğrenci” *pupil* of the eye “ göz bebeği”

sole “ayakkabı tabanı” *sole* “dil balığı”

c) *Yabancı etkiler*: İngilizce kökenli kelimelerle yabancı dillerden ödünçleme kelimeler arasındaki fonetik uyuşma sonucu ortaya çıkan eşadlılık durumudur.

Eski İngilizce *geat* > *gate* “giriş”

Eski Norveççe *gata* > *gate* “yol, cadde”

Metnimizde eşadlılık örneklerine baktığımızda hemen birçoğunun isim ve fiil yazılışlarındaki benzerlikten kaynaklandığı görülmektedir. İsimlerle fiillerin emir üçüncü teklik şahıs çekimlerinin benzer imlaya sahip olmaları onları eşadlı duruma getirmektedir. Bir örneğimizde ise Farsça bir kelimeyle Türkçe bir kelimenin benzerliği söz konusudur: *dil.* Türkçe iki kelimenin eşadlılığını ise *yüz* kelimesinde görmek mümkündür.

bil 1. Bel. 2416 2. Bilmek. 608

biş 1. (Sayı) beş 703 2. Pişmek. 5922

dil (F.) 1.Yürek, kalp. 1214 2. (Türkçe) Dil, lisan. 3463

düz 1. Düz. 765 2. Düzmek, yapmak. 1522

gül 1. (Bitki) Gül. 190 2. Gülmek.3897

iç 1. İçeri. 3832 2. İçmek. 2299

kıl 1. Kıl, saç teli. 3841 2.Kılmak. 203

var 1. Varlık. 700 2. Varmak. 676

yüz 1. Yüz, surat, çehre. 9 2. (Suda) yüzmek. 4635 3. (Sayı) yüz. 605

2.2.2.7. Yakın anlamlılık

İki ve daha çok kelimenin birbirine yakın anlam taşıması, aralarında küçük bir anlam farkının bulunması (Korkmaz, 1992:67). Hemen birçok semantik kitabı bu terimin yerine eşanlamlılık terimini tercih etmiştir. Zeynep Korkmaz’ın dışında semantik üzerine anılan diğer kaynaklarda bu terime rastlanmamıştır. Hatta Korkmaz, diğer pek çok semantik terimine yabancı karşılıklar verdiği halde, yakın anlamlılık için bir karşılık vermemiştir. Dolayısıyla bu terimin örneklerini eşanlamlılık teriminde yer alan örnekler olarak anlamak gereği vardır.

2.2.2.*8. Alt anlamlılık (Hyponymy)*

Sözlüksel birimler arasındaki anlamsal içerilme bağıntısı (Vardar, 1998:9)

“Altanlamlılık terimi anlambilimcinin geleneksel dağarcığında bulunmayan bir terimdir; “eşanlamlılık” ve “zıtanlamlılık” terimlerine örneksenerek son yıllarda türetilmiştir. Terim yeni olsa da altanlamlılık kavramı yeterince gelenekseldir ve bütün dillerin sözvarlıklarının düzenlenmesinde kurucu ilkelereden birisi olarak kabul edilmektedir. Sık sık “kapsama” (*inclusion*) olarak anılmaktadır. Sözgelimi *scarlet* (al) sözcüğünün anlamının *red* (kırmızı) sözcüğünün ‘anlamında’; *lale* sözcüğünün ‘anlamının’ *çiçek* sözcüğünün ‘anlamında’ içerildiği vb. söylenir.” (Lyons, 1983:404-405)

“Altanlamlılık tek yanlı sezdirim açısından tanımlanabilir (örneğin, X *laledir*, X *çiçektir* demektir ama bunun tersi doğru değildir)” (Lyons, 1983:406)

Metnimizde geçen *yıldız / sitâre / necm* kavramları altanlamlılığa örnek gösterilebilir:

Yedi *yıldız*dan oluşan evren anlayışı içinde, *yıldız*ların her biri, birer altanlam oluşturmaktadır.

Yılduz 558 > *Zühre* 2322, *Zuhal* 552, *Utârid* 562, *Müşterî* 554, *Merrîh* 556, *Güneş* (*Şems, Mihr*) 2322, *Ay* (*Kamer, Mâh*) 2322

Lyons’un örneğinden hareket edersek, X *Zuhal*’dir, X *yıldız*dır, demektir. Bu bağlamda Zuhal, yıldız “üstterim”inin altanlamı olmaktadır.

2.2.2.*9. Anlam Daralması (Semantic Restriction)*

Anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması; genel bir anlamdan özel bir anlama geçerek değişmesi (Vardar, 1998:23)

oglan 1. Erkek çocuk. 4384 2. Çocuk. 3710

O günkü dildeki yaygın anlamıyla "*erkek çocuk*" anlamındaki kelime Eski Türkçe dönemindeki anlamına uygun olarak hem kız hem erkek çocuk anlamında bir defa kullanılmıştır.

2.2.2.*10. Eğretileme (Metaphor/İstiâre)*

“Düzdeğişmeceye karşıt olarak, dizisel bağıntılar düzleminde, ortak anlambirimcikler kapsadıklarından aralarında eşdeğerlik ilişkisi kurulan anlamlı öğelerden birini öbürü yerine ve karşılaştırma yapılmasını sağlayan sözcükleri (örn. Gibi) kaldırarak kullanma sonucu oluşan değişmece” (Vardar, 1998:93). Doğan Aksan da benzer tanımlamalar yapmakla birlikte bu terimi “deyim aktarması” terimiyle karşılamıştır (Aksan, 1998:62). Aksan, deyim aktarmasını“Bir genç kızın fidan gibi ince, narin yapılı ve çekici olduğunu belirtmek üzere, onun için fidan gibi ya da ceylan benzetmeleri yapılır. Ancak benzetme ilgeci kaldırılarak bu genç kız fidan ya da ceylan

göstergeleriyle anlatılırsa burada artık birer deyim aktarması söz konusudur." İfadesiyle anlatmaktadır. (Aksan, 1998:63)

a) İnsandan Doğaya Aktarma

*4858. Yiri taglar **etegi**dür sevâhil*
Ki anda ola megârât u medâhil

Etek kelimesi insana ait bir giysiyi anlatırken, bu örnekte dağa ait bir özelliği taşımıştır.

b) Doğadan İnsana Aktarma

2431. Yüzüñ bedr ideli hüsnüñ hilâlin

*Beni **mihr**üñle yakdı şol ay elin*

Mihr kelimesinin sevgilinin parlaklığını temsil etmesiyle eğretileme yapılmıştır.

c) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

4649. Huşendür arkası anuñ çü sühân
***Kılıç** balçıgı ider cildin insâñ*

Kılıç kelimesinde, bir balık türü için eğretileme yoluna gidilmiştir

2.2.2.*11. Düzdeğişmece (Metonomy/ Mecâz-ı Mürsel)*

"Eğretilemeye karşıt olarak, tümcede dizimsel bir bağıntı kuran ya da belirtilen gerçeklik düzleminde yan yana bulunan öğelere ilişkin olarak, benzetme yapılmaksızın sonucun neden, kapsayanın kapsanan, bütünün parça, genelin özel, somutun adın soyut kavram yerine kullanılması yoluyla oluşan değişmece türü" (Vardar, 1998:89).

Metnimizde geçen bazı düzdeğişmece örnekleri aşağıda gösterilmiştir:

348. Geçürsün 'ömrini gussayla hussâd

*Otursun memleket **tahtında** ol şâd*

Bu beyitte "taht" kelimesi gerçek anlamıyla oturalan bir yer değildir. Devletin başında olmak anlamını taşır. Somut-soyut ilişkisi vardır.

*414. Bu mektebden okısañ ger **ebâced***
Olasın ma'rifet dersinde ustâd

Bu beyitte "*ebâced*" kelimesi kitap kelimesinin yerine kullanılmıştır. Doğrusu elifba kitabı şeklinde olmalıydı. Parça-bütün ilişkisi vardır.

2.2.2.*12. Terim anlam*

Belirli bir uzmanlık alanına özgü anlam taşıyan kelimelerin anlamıdır.

Metnimiz ansiklopedik bir nitelik taşıması dolayısıyla, bu konuda oldukça bol örneğe sahiptir. Astronomi, coğrafya, madencilik vb. pek çok özel bilgi alanıyla ilgili kelimeler mevcuttur:

Astronomi : Burûc 630, Cirm 634, Kutr 634, Cüzv 633

Madencilik : Kibrît-i Asfer 3594, Sîm-âb 269, Zümürrüd 3945, Fîrûze 3951

Hayvan adları : Öküz 4712, Kuz 4312, Köpek 4681, Dâbbetü'l-Misk 4287

Bitkibilim : Kâfûr 4340, Vâkvâk 4355, Serv 5860

2.3. Metin Düzeyinde Anlam İncelemesi

Metin düzeyinde anlamı ele alırken, öncelikle, metin nesnesini anlamlı kılan ‘araştırıcı-okuyucu’nun tutumundan bahsetmek yerinde olacaktır.

Roland Barthes, okumanın öznelliği ve nesnelliğini dile getirirken, “Nesnellik ve öznellik kuşkusuz betiği ele geçirebilecek güçlerdir, ancak bu güçlerin onunla bir benzerliği yoktur. Öznellik dolu bir imgedir, onunla bir betiği doldurduğum varsayılır, ancak hileli doluluğu, beni yaratan düzgülerin bıraktığı izden başka bir şey değildir; öznelliğim sonuçta alışılmış kalıpların oluşturduğu genelliğin ta kendisidir. Nesnellik de aynı türden bir doldurmadır: ötekiler gibi düşsel bir dizgedir, kendimi uygun bir biçimde adlandırtmama, kendimi tanıtmama, kendimi yanlış tanımama yarayan bir imgedir.” demektedir. (Barthes, 2002:21)

Barthes, bu söylemiyle, nesnellikle öznellik arasında, metni anlamlandırma ya da anlamlı kılma açısından bir fark görmüyor. Gerçekten de hangi zamana ait olursa olsun, her metin okuyucunun insaf dairesi içinde nesnel ya da öznel okumalara ve anlamlandırmalara tabi tutulmaktadır. Bu durum, bilimselliğe dayandığı iddiasıyla öne çıkan araştırıcı-okuyucunun nesnelliğini tehlikeye sokmaktadır.

Walter Andrews bununla ilgili olarak, metin incelemesi bağlamında, Divan edebiyatının önemli nazım biçimlerinden biri olan gazel üzerine yazdığı *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı* adlı inceleme kitabının girişinde metnin ele alınışına, anlamlandırılmasına dair bize, önemli ipuçları veriyor.

Ona göre, “Anlam terimi, doğrudan doğruya, gerçek dünyadaki belli bir nesneyi ya da fenomeni göstermez, indirgenemez nitelikte geniş ve karmaşık bir fenomenler dizisini gösterir” (Andrews, 2000:17-18).

“Bir yandan, anlamı, "bir başka deyişle" yeniden üretmenin temel imkânsızlığını öne sürmüşken, öte yandan, Osmanlı gazellerindeki anlamdan, "kendi deyişimle", kendi kelimelerimle bahsetmek için hayli çaba sarfetmem konusunda bir açıklama yapmam gerekir. Bu işe kalkışmanın anlamlılığını iki gerekçeyle savunabilirim: Birincisi böyle bir çalışma, yani

anlamın doğasına, anlamın nasıl oluştuğuna ve insan deneyiminde ne gibi bir rol oynadığına ilişkin bir inceleme bize çok şey kazandırabilir. İkincisi, sanat nesneleri, özellikle bizden zaman, dil ve gelenekle ayrılmış olan sanat nesneleri, bilimsel inceleme sürecinin sağladığı pencereler ve kapılar olmaksızın gerçekte ulaşılmaz niteliktedir.” (Andrews, 2000:18)

“Bir şiirin anlamının başka türlü ifade edilemeyeceği öncülünden yola çıkarsak, "Bu şiirin anlamı ne?" sorusunu biraz değişik bir şekle sokabiliriz: Bu şiirle aramda ortak bir zemin nasıl bulurum, öyle ki şiiri anakronistik olmayan, makul bir tarzda anlayıp değerlendirebilir miyim? Bu soruya verilebilecek kestirme cevap - "Şiirin yansıttığı hayatı yaşa!"- çoğu durumda uygulama şansı olmayan, imkânsız bir şeyi istemektir. Kolaya kaçmadan verilecek bir cevap ise, bir yöntem izlenmesi, bu şiiri ve başka şiirleri incelerken kullanılacak bir bakış tarzı oluşturulması gerektiğidir.” (Andrews, 2000:18-19)

“Bir edebî metnin anlamını, o metni oluşturan sözlerin sözlük karşılıklarını bilmeden kavramaya başlayamayacağımız doğrudur, ama tek bir kelimenin karşılığını saptamak için kullandığımız yöntemleri edebî bir metnin geneline yansıtarak metnin anlamına ulaşamayacağımız da doğrudur...Kelimelerin ve edebî metinlerin anlamını hem dil kuralları, hem de dile dışsal olan motivasyonlar yaratır.” (Andrews, 2000:19)

“Şiirin yansıttığı hayatı yaşa!” ilkesiyle Andrews, metnin nasıl anlamlandırılacağı konusunda bize bir anahtar sunmaktadır. Biz de, metin düzeyinde anlam araştırmasının ilk basamağında metnin tarihî zeminini oturtmaya çalıştık.

Öncelikle ansiklopedik bir nitelik taşıyan *Hikmet-nâme*’nin bu yönünden hareketle, içeriğini oluşturan belli başlı konuların tasnifi yapıldı. Buna göre, metnin yazıldığı dönemdeki astronomi, coğrafya, din, felsefe, fen bilimleri gibi alanlara ait kaynaklara ulaşıldı. İnternet ortamında geçmiş dönemlere ait haritalar bulundu. Coğrafî yer adları bilgisayar ortamında kayıtlı olan haritalarla birlikte basılı kaynaklar da kullanarak karşılaştırıldı.

Astronomi konusunda o döneme ait bilgiler derlenerek çok fazla ayrıntıya girilmeksizin genel hatlarıyla bu konuda neler düşünüldüğü tespit edildi. Medreselerde okutulan derslerin türü, içeriği üzerine de başka kaynaklardan derlemelere gidildi. Merkezde metin durmak üzere, bir daire etrafında metne uygun hemen her kaynak , imkân nispetinde bulunmaya çalışıldı.

Bu çalışmanın sonucunda metni oluşturan başka metinlerin varlığı tespit edildi. Bu konuda müellifin bizzat kendisi, kullandığı kaynaklar konusunda bize ipuçları sunmuştu: Aristotales, Batlamyus, Hipokrat vb. çağdaş metin incelemelerinde ‘metinlerarasılık” diye adlandırılan ve her metnin başka metinleri içerdiğini öngören yaklaşımı biz de bu çerçevede benimsedik.

Metin düzeyindeki bu anlam araştırmasının sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Hikmet-nâme*, kozmolojik görüş bağlamında klasik İslâm geleneğine bağlı bir durum sergilemektedir. Evrenin düzeni, dinî kaynaklardan da istifade ederek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu düzenin merkezinde "Allah" vardır. Evrenin, varlıkların yaratılışı onun emriyle olmuştur ve evrendeki düzeni "Allah" kurmuştur.
2. Astronomiye ait görüşlerin temelinde eski Yunan anlayışının izlerine rastlanmaktadır. Evrenin merkezinde Dünya'nın yer aldığı yedi gökten oluşan bir evren anlayışı benimsenmiştir. Gezegenler, Güneş ve burçlar Dünya'nın çevresinde dönerler. Bu dönme"felek" adı verilen bir genel sistemin de adını oluşturur. Felek, insanların talihine etki eden, hayatını âdeta yönlendiren önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Burçların da etkisine inanılır. Bu gün de devam eden Batı'da horoskopi adı verilen yıldız fallarının izleri, metnin astronomiye ait bölümlerinde görülmektedir.
3. Coğrafî bakımdan gökyüzündeki feleğin durumuna uygun olarak Dünya, yedi iklime ayrılmıştır. Her iklim, gökteki yedi feleğin etkisi altındadır. Astronomi ile Yeryüzü coğrafyası arasındaki ilgi, devletlerin ve milletlerin kaderini de belirlemektedir.
4. Metnin bize ait olan bölümlerinde yukarıdakilere paralel olarak ve genişleyerek ülkeler, şehirler, denizler, göller, su kaynakları, taşlar da özellikleri sıralanarak anlatılmaktadır. Bu çerçevede metnin evrenin yaratılışından itibaren bir silsile halinde bütünden parçaya doğru bir sıra izlediğini söylemek mümkündür.
5. Metnin bir başka bölümünde insanın doğumuna dair bilgiler müellifin Bokrat dediği Hipokrat'tan alınan bilgilerle desteklenmiştir. Burada, müellifin Mısır sultanı Kayıtbay'ın yanına gelmeden önce iyi bir eğitimden geçtiğini söyleyebiliriz. Bu geniş bilgi birikimi, sadece sarayda önemli bir mevkide olmasıyla açıklanamaz.
6. Metinde, yer yer "ehl-i tüccâr, ehl-i seyyâh.." diye başlayan pekçok kimseden rivayetler aktarılmaktadır. Müellifin bir ara Memlük elçisi olarak Osmanlı sultanı II.Bayezıd'ın yanına, İstanbul'a gittiği, ki kendi ifadeleridir, göz önüne alınırsa, çevresinin çok geniş olmasını muhtemel kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bunca rivayeti toplamasının müellif açısından zor olmadığı anlaşılmaktadır.
7. Genel olarak metni, dilbilim bağlamından koparmadan, edebîlik açısından ele alırsak, yer yer edebîlik izlerine rastlansa da, ansiklopedik niteliği dolayısıyla eserin dil yadigârı olmasının ötesinde edebî bir hüviyetinin olmadığı söylenebilir. Şeyhî'nin, Ahmed Paşa'nın, Yahya Bey'in yaşadığı bir dönemde, her ne kadar onlardan coğrafî olarak uzak kalsa da, Oğuzca yazılan bu eserin onların kat kat gerisinde olduğunu tespit etmek gerekir.

3. Sonuç

Eski metinler üzerine yaptığımız bu inceleme çağdaş dilbilim yaklaşımlarından eşzamanlı olduğu kadar artzamanlı olarak da yararlanılabileceğini göstermiştir. Bu bakımdan eski metinlerin anlaşılması ve doğru yorumlanması için semantik alanın sunduğu imkânlara başvurmanın zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Bu imkânların kullanılmasıyla özellikle etimolojik ve tarihî sözlüklerin oluşturulmasında, edebî metinlerin tahlilinde, metinlerin fonetik, morfolojik ve sentaktik özelliklerinin belirlenmesinde önemli mesafe kaydedileceği düşünülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Aksan, Doğan (1998) **Anlambilim**, Ankara, Engin Yayınevi.

Altun, Mustafa (2003) **İbrâhim ibn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si (1b-149a)**, Basılmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof.Dr. Mustafa Özkan), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

Andrews,Walter (2000) **Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1992) **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.

Barthes,Roland (2002) **S/Z**, (Çev.: Sündüz Öztürk Kasar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2. Baskı.

Lyons, John (1983) **Kuramsal Dilbilime Giriş**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, S.358-429

Lyons, John (1977) **Semantics (I-II)**, Cambridge, Cambridge University Press.

Ullmann,Stephan (1979) **Semantics (An Introduction to the Science of Meaning)**,Harper and Row Publishers Inc. (First Printed 1962)

Vardar, Berke (1998) **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Abc Kitabevi, 2. Basım.

İletişim:
Sakarya Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Hendek-Sakarya
54300

e-mail(elmek): maltun@sakarya.edu.tr
Url: http://mdilci.sitemynet.com